

UOT: 821.512.162(091)

Təhminə Bədəlova *

NİZAMI GƏNCƏVİNİN “SİRLƏR XƏZİNƏSİ” POEMASINDA TARİXİ ŞƏXSİYYƏTLƏR

Xülasə

XII əsr farsdilli Azərbaycan poeziyasının, həmçinin dünya ədəbiyyatının müqtədir nümayəndəsi, ölməz yaradıcılığı ilə bütün bəşəriyyətə məxsus olan Nizami Gəncəvinin ədəbi əsərləri təkcə misilsiz sənətkarlıqla qələmə alınmış bədii örnəklər deyil, həmçinin zəngin elmi, tarixi biliklərin bir araya toplandığı qiymətli mənbələrdir. Şair məsnəvilərində yalnız öz dövrünün hadisə və şəxsiyyətləri ilə bağlı məlumat verməklə qalmamış, eyni zamanda zamanından xeyli əvvəlki olayları və tarixi simalarını da əsərlərinə “gətirərək” həm onlara, ictimai-siyasi fəaliyyətlərinə münasibətini bildirmiş, həm də onlarla bağlı, daha öncədən xalq arasında yayılmış və ya sırf yaradıcılıq təxəyyülünün məhsulu olan rəvayətləri qələmə almaqla özünün obrazlar çələngini zənginləşdirmişdir. Bu baxımdan Nizaminin “Məxzənül-əsrar” məsnəvisi də tarixi şəxsiyyətlərin maraqlı obrazları ilə diqqəti cəlb edir.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, Məhəmməd peyğəmbər, Fəxrəddin Bəhram şah, Sənai Qəznəvi, Xaqani Şirvani, Adil Nuşirəvan, Sultan Səncər, Harun ər-Rəşid

HISTORICAL PERSONALITIES IN THE POEM “THE TREASURY OF MYSTERIES” BY NIZAMI GANJAVI

Summary

Literary works of Nizami Ganjavi, the authoritative representative of the XII century Persian language Azerbaijani poetry, including of the world literature, belonging to all humanity with his immortal creativity are not only artistic examples written by unprecedented skills, as well as valuable sources of rich scientific and historical knowledge. The poet is not satisfied only to provide information about the events and personalities of his era in his Masnavi, but also “vivifying” the events and historical figures of the past in his works he expressed his own attitude towards them and their socio-political activities, and by describing the legends which earlier spread among the people or being products of purely creative imagination he enriched his creative treasure. From this point of view, Nizami's masnavi “Makhzan al-Asrar” (The Treasury of Mysteries) attracts attention with interesting figures of historical personalities.

Key words: Nizami Ganjavi, Prophet Mohammad, Fakhraddin Bahram Shah, Sanai Gaznevi, Adil Nusravan, Sultan Sanjar, Harun ar-Rashid

ИСТОРИЧЕСКИЕ ЛИЧНОСТИ В ПОЭМЕ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ «СОКРОВИЩНИЦА ТАЙН»

Резюме

Художественные произведения видного представителя персоязычной азербайджанской поэзии XII века и мировой литературы Низами Гянджеви, принадлежащего своим бессмертным творчеством всему человечеству, являются не только созданными пером непревзойдёнными художественными образцами, но и ценными источниками собранных воедино обширных научных и исторических познаний. Поэт в своих месневи не только привёл сведения, связанные с событиями и личностями своего времени, но и, описывая в своих произведениях очень давние события и исторические личности, выразил своё отношение к ним и их общественно-политической деятельности, обогатил своё творчество связанными с ними легендами из раннего народного творчества или же созданными своим творческим воображением. С этой точки зрения и поэма Низами «Сокровищница тайн» привлекает своими интересными историческими образами.

* Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. E-mail: tehmine_b@mail.ru

Ключевые слова: Низами Гянджеви, пророк Мохаммед, Фахреддин Бахрам шах, Санай Газневи, Хагани Ширвани, Адил Нушираван, султан Санджар, Гарун ар-Рашид

Giriş. XII əsr farsdilli Azərbaycan poeziyasının, həmçinin dünya ədəbiyyatının müqtədir nümayəndəsi, ölməz yaradıcılığı ilə bütün bəşəriyyətə məxsus olan Nizami Gəncəvinin ədəbi əsərləri təkcə misilsiz sənətkarlıqla qələmə alınmış bədii örnəklər deyil, həmçinin zəngin elmi, tarixi biliklərin bir araya toplandığı qiymətli mənbələrdir. Şair məsnəvilərində yalnız öz dövrünün hadisə və şəxsiyyətləri ilə bağlı məlumat verməklə qalmamış, eyni zamanda xeyli əvvəlki olayları və tarixi simalarını da əsərlərinə “gətirərək” həm onlara, ictimai-siyasi fəaliyyətlərinə münasibətini bildirmiş, həm də onlarla bağlı, daha öncədən xalq arasında yayılmış rəvayətləri və ya sırf yaradıcılıq təxəyyülünün məhsulu olan əhvalatları qələmə almaqla özünün obrazlar çələngini zənginləşdirmişdir. Akademik Teymur Kərimli qeyd edir ki, “Nizaminin elə bir poeması yoxdur ki, orada tarixi şəxsiyyət iştirak etməsin” [1, s.75]. Bu baxımdan Nizaminin “Məxzənül-əsrar” məsnəvisi də tarixi şəxsiyyətlərin maraqlı obrazları ilə diqqəti cəlb edir. Təqdim olunan tədqiqat işinin məqsədi bu obrazları müəllifin ədəbi-estetik qayəsinə müvafiq təsnif etmək və əsərdə qarşıya qoyulan ideyanın bədii həllində onların rolunu müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Qeyd edək ki, “Məxzənül-əsrar”da adıçəkilən, haqqında bəhs edilən tarixi şəxsiyyətlərdən danışarkən məsələyə iki istiqamətdə yanaşmağı məqsədüuyğun bildik: müəllifin yalnız bir tarixi şəxs kimi bəhs və tərənnüm etdiyi simalar, yəni “əsas süjetə müdaxilə etməyən tarixi şəxsiyyətlər” [1, s.93] və əsərinin obrazına çevirdiyi, yəni sırf bədii surət kimi təqdim etdiyi tarixi şəxsiyyətlər. Daha bir mühüm məqamı da nəzərə çatdırmaq vacibdir ki, “Məxzənül-əsrar”da tarixi şəxsiyyətlərin zəngin pleyadasını görürük. Lakin biz bu məqaləmizdə yalnız adı çəkilib keçilən tarixi simalardan deyil, şairin bilavasitə müraciət etdiyi, haqqında geniş söhbət açdığı, əsərinin qəhrəmanına çevirdiyi obrazlardan bəhs edəcəyik.

“Məxzənül-əsrar”da haqqında bəhs olunan əsas tarixi simalar. “Məxzənül-əsrar”da şairin bütün qəlbi və ruhu ilə mədh etdiyi tarixi şəxslərdən biri, şübhəsiz ki, Məhəmməd Peyğəmbərdir. İslam peyğəmbərinin obrazının Nizami yaradıcılığındakı yeri və rolu haqqında akademik T.Kərimlinin müşahidələri maraqlıdır: “Orta əsrlərin başqa sənətkarları kimi Nizami üçün də İslam dininin prinsipləri istər ictimai, istərsə də fərdi həyatda bir fəaliyyət proqramı idi. Xüsusən İslam peyğəmbərinin həyatı və fəaliyyəti Nizami üçün bir ideal, örnək, təqlid mənbəyi idi. Bu cəhət Nizami poemalarının giriş hissələrində öz bədii əksini tapmış nət və meracnamələrdə çox yaxşı əks olunmuşdur. Bir sıra epizodlarda peyğəmbərin həyatından konkret faktlar verilsə də, bütövlükdə Məhəmməd peyğəmbər Nizami poemalarında konkret tarixi şəxsiyyət kimi deyil, bütün dövrlərin və xalqların ən ideal insanı kimi, ...mücərrəd tarixi şəxsiyyət kimi çıxış edir” [1, s.78].

“Xəmsə”nin ilk məsnəvisində İslam peyğəmbərinin vəsfinə altı bölüm (beş nət və bir merac) həsr edən Nizami özünü “onun gülü üçün oxuyan bülbül adlandırır. Məlumdur ki, “gül” həm də İslam dininin təşbihidir.

طب نظامی که باو چون گلست
بر گل او نغز نوا بلبلست [2, s.20]

*Nizaminin təbi onunçün (açılmış) güldür,
Onun gülü üçün gözəl səslə bülbüldür [3, s.40].*

Şair əsərdə peyğəmbərin həyatına aid tarixi faktlardan da bəhrələnmiş, hər bir hadisə və olayın bu müqəddəs şəxsin xarakterindəki ayrı-ayrı cizgilərin açılması üçün istifadə olunmasında poetik istedadının gücünü əsirgəməmişdir. Qeyd edək ki, “Xəmsə”də Məhəmməd peyğəmbərin obrazı akademik Teymur Kərimli tərəfindən ayrıca, ətraflı şəkildə işlənildiyindən və “Məxzənül-əsrar”da peyğəmbərin meracı və nəti bölmələrinə kifayət qədər dəyərli elmi tədqiqatlar həsr edildiyindən, zənnimizcə, bunun üzərində çox dayanmağa ehtiyac yoxdur.

Məlumdur ki, Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sinə daxil olan hər bir məsnəvisini ayrı-ayrı türk hökmdarlarının adına qələmə almışdır. O cümlədən “Məxzənül-əsrar”ı da Ərzincan və Ərzurum hakimi, atabəy Eldənizin vassalı, Bənu-Mənqucək sülaləsinin görkəmli nümayəndəsi, altmış ildən artıq hakimiyyətdə olmuş Fəxrəddin ibn Davud ibn İshaq Bəhram şaha (1162-1225) ithaf etmişdir. “...tarixi şəxsiyyətin ideal insan statusunda örnək olaraq təqdimini Nizaminin öz poemalarını həsr etdiyi müasiri olan hökmdarlar – şairin məmduhları barədə də müəyyən dərəcədə demək mümkündür” [1, s.92].

Tədqiqatçı alim Siracəddin Hacı orta əsr mənbələrinə istinadən Fəxrəddin Bəhram şahı belə təqdim edir: “Fəxrəddin Bəhram şah Məngüçüklülərin ən möhtəşəm məlikidir. O, 1162-ci ildən 1225-ci ilədək, 63 il Kəmah-Ərzincan Məngüçüklülərinin şahı olmuşdur. Tarixi qaynaqlar Fəxrəddin Bəhram şahın bu özəlliklərini qeyd edir: o, çox ağıllı, gözəl xasiyyətli, xalqa, əsgərlərə qarşı şəfqətli idi. Şair və alimləri çox sevərdi. Bəhram şah düzlüyü ilə seçilirdi, o, şərəfli, gözəl əxlaq sahibi, ədalətli, səxavətli hökmdar idi” [4, s.377].

Şair “Kitabın yazılma səbəbi”ndə məmduhunun seçilmə məqamını belə əbədiləşdirmişdir:

بر همه شاهان ز پی این جمال

قرعه زد نام تو آمد به فال [2, s.36]

Bu gözəli nişanlamaq üçün bütün şahların adına püşk atdım.

Bu püşk gəlib sənə adının üstünə düşdü [3, s.57].

Tarixi mənbələr göstərir ki, Fəxrəddin Bəhram şah Azərbaycan Atabəyləri ilə yaxşı münasibətdə olmuş, atabəy Eldənizin apardığı hərbi əməliyyatlarda yaxından iştirak etmişdir. “...Atabəy Eldəniz öz qoşunlarını gürcü feodallarına qarşı yürüşə hazırladı. Xilatın hakimi Seyfəddin Bəy-Teymur, Marağa hakimi Nüsrətəddin Arslan-Aba, Ərzən ər-Rum hakimi Fəxrəddin, əmir Səltuq və başqa əmirlər də öz qoşunları ilə ona qoşuldular” [5, s.52]. Akademik Ziya Bünyadov Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinə daxil olan ilk əsərin Fəxrəddin Bəhram şaha ithaf edilməsi və hökmdarın da əsərə yüksək qiymət verməsindən bəhs edərək İbn Bibidən aşağıdakı parçanı sitat gətirir: “Bu ildə (574-cü hicri ili) söz sərrafı Xoca Nizami Gəncəvi ali həzrətin adına şeirlə, sanki iri mirvarilərdən ibarət “Məxzənül-əsrar” kitabını düzür və bəxşiş olaraq ali həzrətin hüzuruna göndərir. Şah mükafat olaraq şairə beş min dinar qızıl, yüklənmiş beş at, beş qatır və zinətlə tikilmiş fəxri geyimlər göndərir. O, bu kitabı çox tərifləyərək deyir: “Mümkün olsaydı, şeirlə mirvari kimi düzülmiş bu kitaba mükafat və bəxşiş olaraq böyük xəzinə göndərərdim. Çünki həmin kitabın sayəsində mənim adım dünyada daimi yaşayacaqdır” [5, s.225-226]. Bu sözlərdən Bəhram şahın nə qədər uzaqgörən olduğu, sözə, sənətə yüksək dəyər verdiyi aydın olur.

Nizami poemanı Ərzincana aparıb Fəxrəddin Bəhram şaha özü təqdim etmək istəmiş, lakin yollar təhlükəli olduğundan firsət tapan kimi başqası ilə yollamağa məcbur olmuşdur. Bu haqda M.Ə.Rəsulzadə də “Azərbaycan şairi Nizami” əsərində bəhs etmişdir [6, s.65-66]. O, özü bu barədə əsərində yazır:

بود بسیجم که در این یک دو ماه

تازه کنم عهد زمین بوس شاه

گرچه درین حلقه که پیوسته اند

راه برون آمدنم بسته اند

پیش تو از بهر فزون آمدن

خواستم از پوست برون آمدن

باز چو دیدم همه ره شیر بود

پیش و پسم دشنه و شمشیر بود [2, s.38]

*Hazırlaşdırdım ki, bu bir-iki ayda
Şahın önündə yeröpmə mərasimini təzələyim.
Lakin (ətrafa) çəkilməmiş halqadan
Qırağa çıxmağım üçün yol bağlanıbdır.
Sənin yüksək hüzuruna gəlmək üçün
Mən öz dərimdən (belə) çıxmaq istəyirdim.
Lakin gördüm ki, yollar şirlərlə doludur,
Önüm də, arxam da qılınc və xəncərdir [3, s.59].*

“Şahın önündə yeröpmə mərasimini təzələyim” misrasından aydın olur ki, “Məxzənül-əsrar”ı yazmazdan əvvəl Nizami Bəhram şahla görüşübmüş. Yuxarıdakı parçada həm də Gəncə ətrafında müharibə getdiyinə işarə edilmişdir. Professor Rüstəm Əliyev qeyd edir ki, şair “ola bilsin ki, ata-bəy Cahan Pəhləvanın gürcü çarı ilə vuruşmasını nəzərdə tutmuşdur” [3, s.258].

Şair Məlik Fəxrəddin Bəhram şah İbn Davuda sitayiş bəhsində onun haqqında “İslam padşahı” ünvanını işlətməmişdir. Hökmdarın səxavətli, insanpərvər olmasını dönə-dönə vurğulayan müəllif onun hakimiyyətinin sərhədlərindən, hərbi fəaliyyətindən və qüdrətindən də sözün, bədii düşüncənin bütün imkanlarından faydalanaraq bəhs edir:

خاص كن ملك جهان بر عموم
هم ملك ارمن و هم شاه روم
سلطنت اورنگ خلافت سرير
[2, s.32] روم ستاننده ابخاز گير

*O, cahan mülkünü hamıya paylayandır,
O, həm Ərmən padşahıdır, həm də Rumun şahıdır.
Onun taxtı həm sultan, həm də xəlifə taxtıdır,
Rumu və Əbxazı fəth edən odur [3, s.52].*

Şairin misralarından məlum olur ki, Azərbaycanın Ərmən vilayəti, Rum-Bizans və Abxaziyanın bir hissəsi XII əsrdə Bəhram şahın hökmranlıq etdiyi Ərzincan vilayətinə tabe idi. Bəhram şahın məhdinə həsr edilmiş hissədə diqqəti cəlb edən məqamlardan biri də şairin ona müraciətlə dediyi “sən hakimiyyətə irsən çatmayıb, onu öz qılıncınla almısan, buna baxmayaraq, xilafəti ata-babalardan irs almış Bağdad xəlifələri kimi taxt və tac paylayırsan” fikirləridir.

گرچه به شمشیر صلابت پذیر
تاج ستان آمدی و تخت گیر
چون خلفا گنج فشانای کنی
[2, s.34] تاج دهی تخت ستانی کنی

Bəhsin sonunda şair maraqlı bədii təsvir vasitəsindən, təxsis poetik fiqurundan istifadə edərək hökmdarı sözə, şeirə və sənətkara qiymət verməyə çağırır, məcazlı, obrazlı dillə yazdığı əsərə dəyər verilməsi istəyini qələmə alır.

گوش سخارا ادب آموز کن
[2, s.35] شمع سخن را نفس افروز کن

*Səxavətin qulağını burub ona ədəb öyrət,
Söz şamının nəfəsini alovlandır [3, s.56].*

Professor Rüstəm Əliyev beyti belə izah edir: “Səxavətə qulaqburması ver ki, yaxşı çalışsın: o, öz vəzifəsini yaxşı yerinə yetirsə, şeir şamı da yaxşı yanar; şairlərin ehtiyacları olmasa, söz şamı-

nı alovlandırırlar” [3, s.256].

Nizami haqqında bəhs açdığımız hissəni şaha dua-sənalarla bitirir, taleyi kimi fəaliyyətinin, hökmranlığının da xeyirli olması diləyini bildirir:

فتح تو سر چون علم افراخته
خصم تو سر چون قلم انداخته [2, s.35]

*Sənin fateh bayrağın (həmişə) ucalsın,
Düşmənlərinin başı isə qələm kimi yerə dikilsin [3, s.56].*

Təbii ki, orta əsr şeirinin ənənələrinə uyğun olaraq şair öz məmduhunu tərif edərkən bədii sözün imkan verdiyi mübaligə və müqayisələrdən də yerli-yerində istifadə etmişdir.

“Məxzənül-əsrar”da xatırlanan tarixi şəxsiyyətlərdən biri də əfqan şairi Sənai Qəznəvidir. Nizami Sənainin adını əsərində bilavasitə çəkməyə də, aşağıda haqqında danışacağımız beytlərdə əfqan şairindən bəhs etdiyi şübhəsizdir. Əfqanıstanın Qəznə şəhərində anadan olmuş böyük filosof, sufi şair Həkim Əbdülməcd Məcdid ibn Adəm Sənai Qəznəvi Sultan Bəhramşah Qəznəvinin (1118-1152) sarayında yaşadığı illərdə “Hədiqətül-həqaiq” əsərini yazmışdır. Və məlumdur ki, Nizami Gəncəvi özünün “Məxzənül-əsrar” məsnəvisini Sənainin əsərindən təsirlənərək qələmə almışdır. Şair özü sələfini və onun əsərini, hər iki əsərin iki Bəhram şaha yazıldığını xatırladaraq özünün qələm məhsulu ilə Sənainin poemasını müqayisə edir və bir növ, orta əsr nəzirələrinin tələblərinə uyğun olaraq həm “Hədiqətül-həqaiq”ə yüksək qiymət verir, həm də öz “incisinin” daha yaxşı olduğunu vurğulayır:

آن زری از کان کهن ریخته
وین دری از بحر نو انگیخته
آن بدر آورده ز غزنی علم
وین زده بر سکه رومی رقم [2, s.36]

*Birincisi qədim xəzinədən qızıl tökərdi,
Bu isə yeni dəryadan dürr saçır.
O, öz bayrağını Qəznədə qaldırdı,
Bu isə rəqəmini Rum sikkəsinə vurdu [3, s.57].*

Şair bildirir ki, Sənainin “Hədiqətül-həqaiq” əsəri Qəznə hakiminə təqdim olunub qiymətləndirildi və öz şöhrət bayrağını qaldırdı. “Məxzənül-əsrar” isə öz sikkəsini Rum-Bizans sultanı Bəhram şahın adına vurdu. Nizami Sənainin sözlərinin qızıla bərabər olduğunu desə də, “öz qızılının” daha yaxşı olduğunu da söyləməkdən çəkinmir. Şair hətta məsnəvilərin həcminə də diqqəti cəlb edir.

گر کم ازان شد بنه و بار من
بهتر از آنست خریدار من [2, s.37]

*Mənimkinin mal və yükü onunkundan yüngül olsa da,
Xiridarım onunkundan yaxşıdır [3, s.58].*

Məlumdur ki, “Hədiqətül-həqaiq” 11 minə yaxın, “Sirlər xəzinəsi” isə 4500 misradan ibarətdir. Şair yuxarıdakı beytdə əsərinin Sənainin poemasından həcmcə kiçik olsa da, mənaca ondan dərin olduğunu bildirir. Göründüyü kimi, Nizami Sənainin adını birbaşa çəkmir, lakin etdiyi işarələrdən söhbətin kimdən getdiyi tam aydın olur.

Nizami Gəncəvi “Məxzənül-əsrar”ın dördüncü məqalətində daha bir tarixi hökmdarın – Sultan Mahmud Qəznəvinin başına gələn bir əhvalata işarə edərək zülmkar şah və hakimləri məzlumların ah-naləsi, bəddua və qarğışları ilə qorxudub zülmkarlıqdan çəkəndirmək istəyir:

همت آلوده آن یک دو مرد
با تن محمود ببین تا چه کرد [2, s.110]

Bir-iki kişinin incimiş hümməti
Gör Mahmudun bədənini nə günə saldı [3, s.122].

Məlumdur ki, Mahmud Qəznəvi (999-1030) Hindistanı fəth edəndən sonra hind kahin və yoqları öz maqnetizmi (hümməti) vasitəsilə Mahmudu dəhşətli xəstəliyə mübtəla edirlər. Təbiblər onu müalicə etməkdə aciz qalırlar. Bu zaman Mahmuda xəbər çatır ki, onun xəstəliyinin səbəbi kahin və yoqların dua və ibadətidir. Mahmud onları məcbur edir ki, ona şəfa duası oxusunlar və bundan sonra o sağalır.

Elə həmin məqalətdə şair daha bir tarixi şəxsiyyəti – Rəbiə və onunla bağlı məşhur əhvalatı xatırladır:

رابعه با رابع آن هفت مرد
گیسوی خود را بنگر تا چه کرد
ای هنر از مردی تو شرمسار
از هنر بیوه زنی شرم دار [2, s.109]

Rəbiə o yeddi kişinin dördüncüsü ilə
Gör öz hörüklərinin başına nə gətirdi.
Ey namərdliyi ilə hünəri utandıran (nakişi)
Heç olmasa dul arvadın hünərindən utan [3, s.121].

Məlumdur ki, Rəbiə əl-Ədəviyyə VIII əsrdə Bəsrədə yaşamış, sonralar övliya ləqəbi ilə şöhrətlənmiş tarixi şəxsiyyət olmuşdur. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Zəhra Allahverdiyeva yazır ki, “sufizmin Allaha məhəbbət anlayışı “Qurani-Kərim”dəki bu kimi elementlərdən alınmış və ilk çağırışlar şəklində VIII əsrdə Bəsrədə yaşamış, sonralar övliya ləqəbi ilə şöhrətlənmiş Rəbiə əl-Ədəviyyənin adı ilə bağlıdır” [7, s.58]. Şair yuxarıdakı beytdə məşhur Quran rəvayətinə işarə edir. “Rəbiə Bəsrəli bir gün səhrada bir itin susuzluqdan can verdiyini görüb hörüklərini kəsir, paltarını ona bağlayıb quyuya salır. Sonra o, paltarını sıxaraq itə su verir və onu ölümdən xilas edir. Bu hərəkətinə görə bu mömin qadın övliya zümrəsinə daxil edilir” [3, s.280].

“Məxzənül-əsrar”da bədii obraz kimi işlənmiş tarixi şəxsiyyətlər. Nizami Gəncəvi “Məxzənül-əsrar” məsnəvisində bir sıra tarixi şəxsiyyətləri bədii obraz kimi işləmişdir. Misal üçün, Adil Nuşirəvan, Sultan Səncər, Harun ər Rəşid, Süleyman peyğəmbər, İsa peyğəmbər və başqaları kimi tarixi şəxslər şairin obrazlı qələmilə bədii biçimdə yenidən canlandırılmış, ibrətamiz hekayə və rəvayətlərdə müəllifin məqsədinin illüstrativ ifadəsinə xidmət etmişlər. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, Nizaminin bir obraz kimi işlədiyi tarixi şəxslərin bədii surətindən danışarkən dini-əfsanəvi adların üzərindən keçməyi münasib bildik, çünki bu, ayrıca geniş bir tədqiqatın mövzudur.

Əsəri üçün bədii obraz kimi seçdiyi şəxsiyyətlərin tarixdə daha çox hansı keyfiyyət və özəllikləri ilə qaldıqlarından yaradıcı şəkildə istifadə edən şair bu sahədə də təxəyyülünün sonsuz imkanlarını sərgiləmişdir. Məsələn, Adil Nuşirəvan haqqında hər kəsə məlum olan Nuşirəvan və bayquşların söhbəti əhvalatını xatırlayaq. Nizami bayquşların söhbətindən təsirlənib nəticə çıxaran və ölkədaxili siyasətini kökündən dəyişən, bütün fəaliyyətini xalqın rifahı istiqamətinə yönəldən hökmdarın adının tarixdə “ədalətli” padşah kimi qalmasını özünəməxsus şəkildə izah edir:

یافته در خطه صاحبدلی
سکه نامش رقم عادل
عاقبتی نیک سرانجام یافت
هر که در عدل زد این نام یافت [2, s.98]

*Pak qəlblər ölkəsində onun adı
Sikkədə “ədalətli” yazıldı.
Onun aqibəti yaxşılıqla qurtardı,
Ədalət qapısını döyənlərin hamısına bu ad nəşib oldu [3, s.112].*

Nizaminin bədii obraz kimi işlədiyi tarixi şəxsiyyətlər arasında Süleyman peyğəmbər də diqqəti cəlb edir. Şair “Dünyanın qəzaları haqqında” üçüncü məqaləti üçün “Süleyman və qoca əkinçinin hekayəsi” illüstrativ hekayətini qələmə almışdır. Məlumdur ki, Süleymanın adı tarixdə mehriban peyğəmbər, ədalətli padşah və hikmətli bir alim kimi tanınmışdır. Nizaminin yaratdığı Süleyman obrazı da bu xüsusiyyətlərə malikdir. O, məmləkətində güzəran sürən adi bir kəndlinin də qeydinə qalır, onun işləri ilə maraqlanır, həmsöhbət olub onu səbrlə dinləyir.

Bütün poemalarında böyük ehtiramla andığı İsa peyğəmbər də şairin ədəbi qəhrəmanına çevrilmişdir. “Məxzənül-əsrar”ın onuncu hekayəsi “İsanın – Allahın ona salamı olsun! – dastanı” adlanır. Hekayənin əsas ideyası insanları ən xoşagəlməz məqamda da yaxşını, gözəlliyi görə bilməyə çağırmaqdır:

عیب کسان منگر و احسان خویش
دیدہ فرو کن به گریبان خویش [2, s.161]

*Başqalarının eybini və öz yaxşılığını görmə,
Nəzərini aşağı – öz yaxana sal [3, s.166].*

“Məxzənül-əsrar”ın ən məşhur hekayətlərindən birinin qəhrəmanı da Sultan Səncərdir. Sultan Səncər haqqında mənbələr yazır: “Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah’ın oğlu olan Sencer 1086’da Sincar’da doğdu. Küçük yaşından itibaren devlet tecrübəsi kazanan Sencer, ağabeyleri Berkyaruk və Muhammed Tapar zamanında devlet hizmetinde bulunaraq, doğuda çıkan isyanları bastırdı. Buradaki başarıları üzerine Horasan melikliğine tayin edilen Sencer, Haziran 1102’de Selçuklu Devleti’ne saldıran Karahanlı Hükümdarı Kadir Han’ın saldırlarını bertaraf etti. Ayrıca Gaznelileri, Selçukluya bağladı” [8].

“Qarı və Sultan Səncərin hekayəsi”ndə Nizami Sultan Səncərin ölkədaxili siyasətini bir növ təhlil etmişdir. Bu hekayədə Nizaminin dövlətin daxili siyasətinə dair görüşləri, demokratik dövlətin əsas prinsiplərinə dair fikirləri də əksini tapmışdır. Yuxarıdakı sitatdan da məlum olur ki, Sultan Səncər hərbi əməliyyatlardakı uğurlarına görə Xorasan hakimi təyin edilmişdir. Bu fakt “Məxzənül-əsrar”dakı hekayədə də əksini tapmışdır.

سنجر کاکلیم خراسان گرفت
کرد زیان کاینسخن آسان گرفت [2, s.114]

*Xorasan vilayətini tutmuş Səncər
Bu sözə əhəmiyyət verməyib özünə ziyan verdi [3, s.125].*

Hekayədə Səncər ədaləti tanımayan, xalqın qeydinə qalmayan hökmdar kimi təsvir edilmişdir.

کای ملک آزر م تو کم دیدہ ام
وز تو همه ساله ستم دیدہ ام [2, s.111]

*- Ey məlik, sən qayğını mən az görmüşəm,
Lakin bütün ili səndən zülm görmüşəm [3, s.123].*

Və ya:

داوری و داد نمی بینمت
وز ستم آزاد نمی بینمت [2, s.112]

*Mən səndə nə hakimlik, nə ədalət görürəm
Və görürəm ki, (qiyamətdə) sən əzabdan azad olmayacaqsan [3, s.124].*

Daha sonra:

مسکن شهری ز تو ویرانه شد
خرمن دهقان ز تو بیدانه شد [2, s.112]

*Şəhərlilərin evini yıxmısan,
Kəndlilərin xırmanını dənsiz qoymısan [3, s.124].*

Nizami bu hekayədə 1139-cu ilin sentyabr ayında Gəncədə baş vermiş dəhşətli zəlzələdən sonra Gürcüstan çarının Gəncəyə hücum edərək şəhəri qarət və əhalini əsir almasını da xatırlayır:

مال یتیمان سندن ساز نیست
بگذر ازین غارت ابخاز نیست [2, s.112]

*Yetimlərin malını qəsb etmək (yaxşı) iş deyil,
Ondan əl çək, o ki Abxaz qarəti deyil [3, s.124].*

“Qarı və Sultan Səncərin hekayəsi”ndə diqqəti cəlb edən məqamlardan biri də Nizaminin türk dövləti və türk hökmdarlarının ədaləti haqqında söylədiyi fikirlərdir:

دولت ترکان که بلندی گرفت
مملکت از داد پسندی گرفت [2, s.112]

*Türklərin dövləti ona görə ucaldı ki,
Məmləkətdə ədalət hakim oldu [3, s.124].*

“Türk padşahı Səncərin siyasi deqradasiyası işığında ...Nizami bütün türk tarixinə qiymət verir; ... “qızıl keçmişlə” korlanmış müasirliyi müqayisə edir və təəssüflənir” [1, s.141].

Akademik Məmməd Cəfər şairin hökmdarlara, xüsusən də Azərbaycan Atabəylərinə münasibətindən geniş bəhs edərək onun Sultan Səncər haqqındakı fikirlərinə də toxunmuşdur. Akademik yazır: “...Nizami Alp Arslan, Məlik şah kimi sultanlar barədə yaxşı fikirdə olduğu halda, Sultan Səncər hakimiyyətini rəiyyət üçün böyük fəlakət hesab etmişdir. Bu da təsadüfi deyildi. Həqiqətən, tarixi mənbələrdə göstərildiyi kimi, Səncər hakimiyyətinin xüsusən ilk illəri mərkəzi hökumətin xeyli zəiflədiyi, xəlifəliyin əl-qol açdığı, hər yerdə əmirlərin, canişinlərin özbaşınalığının artdığı illər idi” [9, s.7].

Nizaminin “Məxzənül-əsrar”dakı qəhrəmanlarından biri də beşinci və ən məşhur Abbasi xəlifəsi Harun ər-Rəşiddir. Harun ər-Rəşid miladi 763-cü ildə İranın Rey şəhərində (indiki Tehran yaxınlığında) doğulmuş, xəlifə olan qardaşı Hadi 786-cı ildə öldükdən sonra Xilafətə başçılıq etməyə başlamışdır. 24 mart 809-cu ildə Xorasanda Tus şəhərində vəfat etmiş və orada da dəfn olunmuşdur. Harun ər-Rəşidin xilafəti dönəmində İslam xilafəti hərbi, siyasi, mədəni və elmi baxımdan sürətli inkişaf etmişdir. Xəlifə Harun ər-Rəşid haqqında zamanında yazılmış bir çox şəxsi və dövləti məsələlərə aid əhvalatlar, rəvayətlər, hekayə və məsəllər günümüzdə qədər gəlib çatmış, məşhurlaşmışdır. Bunların bir çoxu həqiqəti əks etdirərək tutarlı səhih sənədlərə əsaslanarsa da, bəziləri də uydurulmuşdur. Nizaminin “Məxzənül-əsrar”a daxil etdiyi hekayət də ibrətəməz və didaktik mahiyyət daşıyır. Şair ilk öncə Harunun hakimiyyəti dövründə xilafətin yüksək inkişafını qeyd edib sonra hekayətə başlayır:

دور خلافت چو به هارون رسيد
رايت عباس به گردون رسيد [2, s.234]

*Xilafətin dövrü Haruna çatanda
Abbasın bayrağı çərxə ucaldı [3, s.224].*

Hekayənin əsas ideyası qızılın, var-dövlətin mənəviyyəti yoxsul olan, öz kimliyini, həyatı missiyasını dərk etməyən insanın daxili dünyasını iflic etməsi, onun özünü unutması və s. kimi hallara gətirib çıxara bilməsinin ibrətamiz şəkildə oxuculara çatdırılmasıdır.

“Məxzənül-əsrar”ın hekayə qəhrəmanları içərisində “yarıəfsanəvi, yarıtarixi” İran hökmdarları Firudin və Cəmşid də yer almışdır. Qeyd edək ki, hər iki obraz Firdovsi “Şahnamə”sinin əsas qəhrəmanlarındanıdır.

Nəticə. Nizami Gəncəvi “Məxzənül-əsrar” məsnəvisində onlarla tarixi, dini-tarixi, əfsanəvi-tarixi şəxsiyyətin, ədəbi qəhrəmanın adını çəkmiş, həmin tarixi simalarla bağlı əhvalat və hadisələrə işarələr etmişdir. Bir sözlə, “Xəmsə”nin ilk əsəri bu baxımdan rəngarəng palitranı xatırladır. Təbii ki, bir məqalə çərçivəsində onların hər biri haqqında ayrıca məlumat verib təhlil etmək mümkün deyildir. Bununla belə, bu tədqiqat işində ilk dəfə olaraq “Sirlər xəzinəsi” məsnəvisindəki əsas tarixi şəxsiyyətlər bir arada öyrənilmiş, şairin bu obrazlara hansı məqsədlə müraciət etməsi məsələsinə aydınlıq gətirilmişdir. Nizami bədii üsulun verdiyi imkanlardan istifadə edərək məhz dövrünün hakim dairələrinə ünvanladığı mesajlarını tarixdən alıb əsərinə gətirdiyi simalara müraciət şəklinə çatdırmışdır.

Tədqiqat işinin nəticələri Nizami Gəncəvi yaradıcılığı ilə məşğul olan alim və tədqiqatçılar, həmçinin müvafiq ixtisas kursunun müəllim və tələbələri üçün faydalı ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Kərimli T. Nizami və tarix. Bakı, “Elm”, 2002.
2. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Elmi-tənqidi mətn. Bakı, Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1960.
3. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Filoloji tərcümə prof. Rüstəm Əliyevindir. Bakı, “Qanun”, 2014.
4. Siracəddin Hacı. Həzrət Nizaminin “Sirlər xəzinəsi” məsnəvisinin şərh. 10-cu kitab. Bakı, “Nafta-Press”, 2017.
5. Bünyadov Z. Azərbaycan Atabəyləri dövləti (1136-1225). Bakı, “Elm”, 1988.
6. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan şairi Nizami. Bakı, “Çıraq”, 2008.
7. Allahverdiyeva Z. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Bakı, “Elm və təhsil”, 2017.
8. <http://gercektarihimiz.blogcu.com/sultan-sencer-kimdir/4180094>
9. Məmməd Cəfər. Nizaminin fikir dünyası. Bakı, “Yazıçı”, 1982.